

Kinga Tutak
Uniwersytet Jagielloński, Kraków
kingatutak@interia.pl

O DWUKROPKU W DAWNYM PIŚMIENICTWIE UŻYTKOWYM (NA PRZYKŁADZIE TRAKTATÓW STAWIARSKICH OLBRYCHTA STRUMIEŃSKIEGO I STANISŁAWA STROJNOWSKIEGO)

Słowa kluczowe: interpunkcja polska, piśmiennictwo użytkowe, traktaty stawiaarskie, Olbrycht Strumieński, Stanisław Strojnowski

Keywords: Polish punctuation, utalitarian literature, pond treatises, Olbrycht Strumieński, Stanisław Strojnowski

Badania dawnej interpunkcji przeprowadzone przez Stanisława Furmanika (1956), Jana Godynia (2009b)¹, Tomasza Mikę (2012) uwzględniały teksty należące głównie do piśmiennictwa artystycznego. W produkcji drukarni między XV a XVIII w. dominowały teksty o charakterze użytkowym: kalendarze, poradniki, modlitewniki, traktaty, kompendia wiedzy². Uwagę J. Godynia z 1996 r. (powtórzoną trzynaście lat później), dotyczącą badań nad przestankowaniem w piśmiennictwie artystycznym, można odnieść również do form użytkowych – owe badania pozostają nadal zasadniczo w sferze postulatów (Godyn 2009a: 217). Niniejszy szkic ma nie tyle tę lukę wypełnić, ile wskazać, że dawna interpunkcja – o charakterze retoryczno-intonacyjnym – odgrywała ważną rolę także w prozie użytkowej. Prozę tę reprezentuje wydana w 1573 r. w oficynie Łazarza Andrysowica praca Olbrychta Strumieńskiego

1 W tej pracy, zwłaszcza w trzeciej części zatytułowanej *Studia edytorskie – interpunkcyjne*, znalazły się artykuły opublikowane w latach 1983–2006.

2 Por. zestawienia produkcji wydawniczej w hasłach osobowych w DDP.

zatytułowana *O Sprawie Sypaniu / Wymierzaniu / i Rybieniu stawów: także o Przekopach / o Ważeniu i prowadzeniu Wody. Książki wszystkim gospodarzom potrzebne*³. Strumieński – sam siebie nazywający urzędnikiem w Balicach – był rządcą, mistrzem stawowym i pisarzem gospodarczym (PSB XLIV: 429). W latach 1568–1575 pełnił funkcję rządcy Balic pod Krakowem należących do wojewody krakowskiego Jana Firleja i jego potomków (*Stawy...* dedykował bratu Jana, kasztelanowi wiślickiemu Mikołajowi Firlejowi). W zarządzanych dobrach prowadził gospodarkę rybną, a doświadczenia wyniesione z tej pracy zawarł w traktacie⁴ stawiarskim z 1573 r. Dzieło Strumieńskiego łączy wykład teorii z instrukcją, werbalny i pozawerbalny⁵ komponent informacyjny z planem organizacji przyswajania wiedzy (polecenia i zadania do wykonania) (Biniewicz 2011: 119). Stanowi ono podstawę źródłową niniejszego artykułu, w drugiej części uzupełnioną o dzieło Stanisława Strojnowskiego.

1. W traktacie O. Strumieńskiego przestrzeń tekstową organizują i porządkują następujące znaki pisarskie⁶: kreska ukośna, dwukropek, kropka (także tzw. mała kropka, po której stosowano małą literę), pytajnik, dywiz (w postaci dwóch ukośnych kresek), znaki paragrafu oraz rączki. Przedmiotem zainteresowania artykułu jest dwukropek, niemniej jednak warto odnotować rolę, jaką w *Stawach...* odgrywały pozostałe znaki graficzne.

Znaki paragrafu oraz rączki występowały już w najstarszych rękopisach (por. Sosnowski, Tylus 2010). Fragment tekstu sygnalizowany przez znak paragrafu⁷ był poświęcony jednemu wątkowi myślowemu. Znak ten wprowadzał również struktury stanowiące części składowe jakiegoś wyliczenia (przykład (2)). Segment ze znakiem paragrafu mógł być poprzedzony justunkiem, rozpoczynał się też z reguły od nowego wiersza, choć np. na stronie O₄ v znak ten pojawia się w środku wiersza. Por.:

3 Dostępna w wersji elektronicznej: <http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/doccontent?id=3351>.

4 O kłopotach z przyporządkowaniem genologicznym utworu Strumieńskiego mogą świadczyć takie nazwy gatunkowe, jak: książka techniczna, traktacik (Kucharzewski 1897: IV), książka gospodarcza, broszura (Bergerówna 1933: 39), praca (Inglot, Nyrek 1960: 254), traktat (Biniewicz 2011: 111, 115). Za Jerzym Biniewiczem uznaję go za traktat, choć właściwie dzieło to należy do form prozatorskich o przeznaczeniu użytkowym, staropolskich „poradników”, nie tyle bowiem zawiera wyczerpujące omówienie całości problematyki z zakresu stawowej gospodarki rybnej, ile porusza najważniejsze (zdaniem autora) zagadnienia o charakterze praktycznym, przydatne w działalności stawiarskiej.

5 Por. trzy rysunki przyrządów pomiarowych (na stronach: B₂, B₄ v i C₃).

6 Znaki pisarskie (ortograficzne) rozumiem za Jerzym Podrackim jako ogół znaków stosowanych w piśmie czy druku (Podracki 2007: 258, 2016: 20; Tutak 2017a: 138).

7 W dziele Strumieńskiego pojawia się on 74 razy (72 razy w traktacie). Dane dotyczące częstotliwości występowania pozostałych znaków podaję w następującej kolejności: liczba znaków w całym dokumencie, tj. w traktacie z obudową paratekstową, oraz w nawiasach liczba znaków w samym traktacie. Do obudowy dzieła Strumieńskiego zaliczam przypisanie Mikołajowi Firlejowi (s. A₂–B) i *Zamknięcie tych Książek* (s. Q₃–R₄ v).

(1) **znak paragrafu** A to też niedobrze / kiedy jedną stroną Upusty woda idzie. Pospolicie tenże Brzeg przy którym woda z Upusty spada / rwie. A kędy ziemia słaba / tedy i Groblą z tyłu czasu Powodzi rado rwie / by nalepiej brzeg obwarował.

znak paragrafu Zrąbiwszy tedy on Upust / i postanowiwszy wierzch równo / jakom o tym pisał / staraj się o to abyś ten upust dobrą a tęgą ziemią nawiózł⁸ (Strumieński 1573: M–Mv).

(2) **znak paragrafu** Grobla która by miała być na wzwyz łokci Cztery: Zakład i zawierka / już jest naznaczony. Od takiej roboty możesz dać robotnikowi po 6 złotych.

znak paragrafu Od Pięcilołkowej roboty / a zwłaszcza kiedy będziesz chciał mieć Groblą na 6 łokci wzwyz: tedy więcej nie dawaj od sztuki / jeno po 8 złotych.

znak paragrafu Od Groblej na wysokość łokci sześć: a byłaliby na onę Groblą ziemia wolna / możesz bezpiecznie dać od sztuki po 12 złotych (ibid.: D₄v–E).

„Rączki” (*maniculae*) służyły wskazaniu ważnych passusów tekstu (Sosnowski, Tylus 2010: 146, 156). Oznaczone w ten sposób⁹ segmenty mogły zawierać zwroty i wyrażenia potwierdzające tę ważność, por.:

(3) **znak rączki** Taż Blaszką ma być odważona Cerklem z wielką pilnością [podkreślenia – K.T.] / aby wszyscy trzy rogi były w mierze (Strumieński 1573: B₄v).

znak rączki A o tym wiedz i miej na dobrej pamięci / żebyś zawždy kładł żłoby drzewa surowego i z skórą do Stawu (ibid.: G₂).

znak rączki Skrzynię / tak masz dać robić [...] (ibid.: J₄v).

znak rączki O tym wiedz Czytelniku miły / że to jest taki Upust pewny / jeno przed Upustem / nie bij żadnych Palów / abowiem po Paloch które bywają bite w Upustach / rady sie stawy rwą (ibid.: M₃v).

Warto zauważyć, że omówione powyżej znaki pisarskie (podobnie jak znaki przestankowe) sygnalizowały pewne operacje nadawcy na tekście, czyli metatekstowe¹⁰, służyły porządkowaniu materii tekstowej i odpowiedniemu gospodarowaniu nią (Tutak 2017a: 143).

Wśród znaków interpunkcyjnych kropka¹¹ jest znakiem „najmocniejszym”, ponieważ sygnalizuje samodzielne pod względem treściowym i kompozycyjnym

8 Przykłady materiałowe podaję w transkrypcji, natomiast zachowuję zgodną z oryginałem interpunkcję i pisownię wielkich liter.

9 Znak rączki występuje u Strumieńskiego 16 razy (15).

10 Roman Sosnowski i Piotr Tylus (2010: 144) zaliczają „rączki” do paratektu, czyli do tych elementów obudowy, które tekst zawarty w rękopisie pozwalają zrozumieć, choć same do niego nie należą. W niniejszym opracowaniu są traktowane jako markery określonych operacji tekstotwórczych, operacji typu meta-.

11 Poświadczona w *Stawach...* 776 razy (719).

segmenty tekstu. Z kolei „najsłabszym” znakiem jest kreska ukośna¹², którą uznaję za interpunkcyjny znak konotacji jednostronnej, odsyła bowiem w przód po linii tekstu, dzieląc przekaz na niesamodzielne kompozycyjnie i treściowo człony; człony takie występujące w prozie retorycznej zwie się kommatami:

(4) Na tym sznurze / ma być Blaszką zawieszona prawie w środku sznura / abo i na końcu może (Strumieński 1573: B₄).

Ale kiedy staw miałki / barzo prędko zaroście / ślazem / trzcina / i trawą. etc. i Ryby w nim barzo giną / Ptacy wyjedzą albo chłopi wyłapają (ibid.: D₂-D₂v).

Dwukropek¹³ jako znak obligatoryjnej konotacji dwustronnej odsyła równocześnie w przód i w tył po linii tekstu, wydobywając jedność semantyczną i kompozycyjną członów, zwanych w retoryce kolonami¹⁴. Dwukropek może wspierać funkcje określonych leksykalnych wykładników nawiązania lub też samodzielnie ustanawiać relacje między segmentami tekstu. W niniejszym opracowaniu pragnę scharakteryzować przede wszystkim otoczenie leksykalne tego znaku przestankowego, jego związek z pewnymi wyrażeniami funkcyjnymi¹⁵, choć odnotowuję również przykłady, w których dwukropek stanowi jedyny wskaźnik relacji między członami.

Kontekst prawostronny dwukropka stanowią te elementy leksykalne, które wprowadzają człony następujące po znaku przestankowym¹⁶. W traktacie są to: *a* (łączne i przeciwstawne), *abowiem*, *albo*, *ale*, *aże*, *bo*, *i*¹⁷, *jako*, *jeno*, *kiedy*, *który*, *niechajże*, *owa*, *także*, *to jest*, *wszak(że)*¹⁸. Oto wybrane przykłady:

12 Występuje 1807 razy (1637).

13 Pojawia się 287 razy (250).

14 W innej funkcji, tj. jako znak suspensji (skrótowa wyrażenia przez odcięcie jego części, np. końcówki fleksyjnej), występują dwukropek i kropka. Tej funkcji wymienionych znaków nie biorę pod uwagę, podając dane liczbowe.

15 Na to zagadnienie badawcze zwrócił moją uwagę jeden z Sz.P. Recenzentów artykułu (Tutak 2017b), za co serdecznie dziękuję.

16 Według autorów polskich opracowań normatywnych wydanych do 1935 r. (por. Tutak 2017a) do tego zbioru należą: *to*, *tedy* (Królikowski 1826: 124); *bo*, *albowiem*, *lecz*, *jednak* (Kraśiński 1837: 75); *zgoła*, *słowem*, *wszystko*, *inaczej*, *owszem*, *przeciwnie*, *nawzajem*, *z drugiej strony* (itp.) (Meczerzyński 1841: 72–73); *wszystko*, *nic*, *słowem*, *zgoła* (Kudasiewicz 1863: 94); *to wszystko*, *zgoła* (Łagowski 1895: 82).

17 Charakterystyczną właściwość stylu Strumieńskiego stanowi łańcuszkowe łączenie członów i samodzielnych wypowiedzi za pomocą spójników *a* oraz *i*. Co ciekawe, wymienionym spójnikom mogą towarzyszyć inne wyrażenia funkcyjne. Dwukropek zatem pojawia się także przed następującymi segmentami: *a / i kiedy*, *a zwłaszcza*, *a to dlatego*, *i dlatego*, *a jeśli(by)*, *a niechaj*, *a przedsię*, *a coby*.

18 Wymienione wyrażenia funkcyjne występują po dwukropku przynajmniej dwa razy. Pojedyncze poświadczenia tekstowe w sąsiedztwie dwukropka mają następujące elementy leksykalne: *aczci*, *ani*, *ano*, *bądź* , *by więc*, *jakoż jednak*, *kędy*, *oprócz*, *stąd*, *tudzież też*, *tylko*, *więc*, *zwłaszcza*.

(5) [...] więc się będzie gniewał / chłopcy bił / Urzędnikowi będzie groził / jakoby oni byli nawęcej winni: a sam się nie baczy co wszystkiego zaniedbał / albo też nie rozumiał. A tak kiedy Staw budujesz / wszystkich rzeczy tych pilnuj jakom ci tu nazaczył: a jednymi to pieniędzmi zrobisz kiedy będziesz pilnował (ibid.: F).

I nie trzeba się temu dziwować / że tam u nich Stawy drogo kupują: abowiem namniejszą Rybkę przeda / którą u nas u spustu chłopci darmo wezmą (ibid.: K₄).

Napierwej o Wadze: albo o mierzeniu Stawów (ibid.: Bv).

Aczby tu miał wiele i szerzej pisać w tej mierze / a zwłaszcza około Stawowych robót / i około miary i ważenia ich / albo narybienia ich: alem na ten czas krótkiemu czasowi folgował¹⁹ (ibid.: Q₃).

Po nim zasię drugi: ażę trzeci / aż do końca (ibid.: N₂).

Na wodzie też Krynicznej niedobre są / a zwłaszcza kędy ziemia piaskowata abo kamienista: bo w takiej ziemi zimie Ryby barzo nędznieją i przeziębnią [...] (ibid.: O).

A leda wzbierek wody przyjdzie / każdy raz się zerwie: i mniemasz abyś miał pożytek a ty jeno pracą a szkodę (ibid.: H_{3v}-H₄).

Miasto pożytku który on pokazał pracą swą / prędko się wniwecz obróci: jako tego dosyć bywa u Panów niebaczných (ibid.: Q_{4v}).

Słudzy wszyscy cnotliwi źli: jeno on sam dobry (ibid.: R_{2v}).

Jako tego dosyć bywa: kiedy się sługa w Pana wkradnie / siła będzie przewodził / niż się Pan obaczy: kiedy co radzi / wszystko z szkodą Pańską [...] (ibid.: R_{2v}).

Na przodku tej skrzynie / uczynj słupki i łątki / wszak temu dobry Młynarze albo Cieśle rozumieją: w których mają być stawidła / ku zastawianiu onej skrzynie / czasu gościnnej wody (ibid.: K).

[...] w łowisku jeszcze sochy stoją / co sobie Stawarze Rusztowanie czynili: karczów też nie wykopano / kłódzia pełno / drew / chrustów pełno: owa nie masz kędy ręki wetknąć [...] (ibid.: E_{4v}).

O Sprawie / Sypaniu / Wymierzaniu / i Rybieniu Stawów: także o Wazeniu i prowadzeniu Wody (ibid.: Bv).

Ale kiedy Grobla wielka / tedy też ma być Grundfest więtszy: to jest wżgłęb łokci trzy / a na szerz łokci Czterzy (ibid.: E₃).

19 W przytoczonym przykładzie występują dwa spójniki: przyzwalające *acz* i przeciwstawne *ale*. Mamy więc do czynienia z konstrukcją zmiennorelacyjną, hipotaktyczno-parataktyczną (Jodłowski 1976: 202).

A jeśliby tych Sadzawek nie rozumiał zmówić z Robotniki / ogółem: niechajże robią na Pręty w nich / Pręt na pręcie Aże jakoć będzie potrzeba na głębią: wszak już masz na Przodku naukę o Pręcich [...] (ibid.: N₄).

W ostatnim przykładzie piątej serii pojawia się konstrukcja warunkowa realizowana w traktacie Strumińskiego w kilku wariantach: *jeśli / -by / -że / -żeby – tedy / to* (także z wyelidowanym odpowiednikiem zespolenia). *Tedy* łączy się również z relatorem *kiedy*, tworząc nieciągły wskaźnik zespolenia. Dwukropek wspiera funkcję takich leksykalnych wykładników nawiązania, zwłaszcza w sytuacji, gdy człony wprowadzane przez *jeśli / kiedy – tedy* nie przylegają do siebie w tekście. Por.:

(6) A kiedy już przyjdiesz do końca wody stawowej jeśli Młyn postawisz nie na samym końcu Groblej / ale trochę niżej: tedy uczyni pod Groblą wałek równy z Groblą (ibid.: J₃v).

A jeślibyś uczynił Staw albo Sadzawkę / i puściłby już wodę ku nabieraniu któryć by nabrał wody do połowice / a potem wyższej nie chciałoby w Stawie Wody przybywać : to już tu masz pewny Ponik (ibid.: Ov–O₂).

Węgorz / jeśliże jest w Rzece / bądź w tej co przez Staw idzie: bądź w tej co podle Stawu: Tedy ich bywa dosyć w Stawie (ibid.: Q₂).

Jeśliżebyś nie mógł Progów głęboko włożyć / także i Policzków od tej skrzyni / nie mógłby głęboko wpuścić: tedy darte drzewo szerokie jako deszczki bij / po[d]le onych Progów / co możesz nagłębiej jeden podle drugiego / podla Policzków aż do końca (ibid.: K).

Jeśliżeś się omylił na tym Panie / da-ć co nie da: nie służ mu więcej / jeden Suche dni przesłużywszy (ibid.: R₄).

To jest kiedy masz Stawek na dobre Stajanie wszere / i wzdłuż / więcej albo mało mniej: a grunt onego Stawku będzie dobry / Spół do niego woda będzie schodziła: tedy możesz w taki Stawek wsadzić na odrost kilkadziesiąt kóp / i do Sta kóp (ibid.: P₂).

Kiedy już przechowasz ty Karpięta / jakom już o tym pisał: na Wiosnę spuść a rozsadzaj je w większe Stawki [...] (ibid.: Pv).

O tym, że znaki przestankowe nie były stawiane automatycznie przed określonymi wyrazami tekstowymi, ale rzeczywiście służyły odpowiedniemu gospodarowaniu materiałem słownym, świadczy występowanie przed relatorem *który* kreski ukośnej, dwukropka lub małej kropki bądź brak znaku interpunkcyjnego przed tym wskaźnikiem zespolenia. Relator niepoprzedzony żadnym znakiem wprowadzał na ogół człony włączone w grupę nominalną, określające główny składnik takiej struktury. Relator z towarzyszącym mu znakiem przestankowym, zwłaszcza z dwukrop-

kiem, otwierał człon stanowiący rozwinięcie, uzupełnienie, uszczegółowienie treści członu poprzedzającego:

(7) Rozumiejąc to Miłościwy panie Wiślicki / iż Sprawa każda która jedno na pewnych a niepochybnych przyczynach / ugruntowana / albo też jednostajną Eksperyencyją jest doświadczona / może się tak na Piśmie podać / iż sposobem jakoby jakiej Nauki / ludziom by się przygodzić mogła: tędym też to wziął był przed się od kilku lat / w zabawie swej gospodarskiej / na której wielki czas wieku swego / [...] strawiłem (ibid.: A₂-A₂v).

A zwłaszcza w sprawie około Stawów / wymierzania / i rybienia ich / i Prowadzenia do nich wody: która część Gospodarstwa między wszystkimi mem zdaniem jest nadosobliwsza nazmyslniejsza i napożyteczniejsza (ibid.: A₂v-A₃).

A do ważenia potrzeba trzech Osób: dwu co by Synwagę dzierżeli na Nożach przy laskach: które laski mają być chędogo ustrugane / aby po nich nie były guzy (ibid.: B₂v).

To też miej na baczeniu dobrym / kiedy będziesz czynił znowę z Stawarzmi Staw budować / tedy napierwej mianuj Zamek albo jako oni zową Grundfest, który ma być pierwej uczynion / niż poczną suć Groblą / aby był przebran wedle potrzeby (ibid.: E₂v).

Jest Stawów i Stawków wiele które nie mają żadnych źródlisk / ani żadnych Strugów / jeno tylko co w nie nałapa wody na Wiosnę / z śniegów / i co z deszcza: których tu nawięcej koło Oświęcimia i koło Pszczyzny: a zwłaszcza u chłopów w niskich krajach [...] (ibid.: Nv).

Wymienione środki leksykalne wsparte znakami interpunkcyjnymi, w szczególności dwukropkiem, działają w planie *elocutio* oraz *dispositio* wypowiedzi. Z jednej strony odwzorowują przebieg procesu myślowego nadawcy, dążącego do przystępnego przekazania wiedzy z zakresu gospodarki stawowej, z drugiej strony utrwalają ów proces, nadają mu określony kształt językowy i kompozycyjny. Pomiedzy segmentami tekstu (zarówno samodzielnymi, jak i niesamodzielnymi) działają jak „drogowskazy”, sygnalizują związki polegające na objaśnianiu, przeciwstawianiu, uściślaniu, uzupełnianiu. Odzwierciedlają różnorodne operacje tekstotwórcze po to, by odbiorca zrozumiał wywód i przyswoił go, a także zapamiętał udzielane mu przez mistrza stawiarskiego wskazówki, rady, przestrogi (funkcja mnemotechniczna).

Kontekst lewostronny tworzą wyrażenia i zwroty, które zapowiadają pojawienie się dwukropka²⁰:

20 Autorzy opracowań interpunkcyjnych wymieniają następujące elementy: *to jest, rzekł, mówił, powiedział* (Kraśiński 1837: 76); *jako to, to jest, następujący* (i podobne) (Gruszczyński 1861: 27); *słowem* (Krasnowolski 1897: 236); *wszystko, wszyscy, mianowicie, jako to* (Krasnowolski 1898: 137); *mówić, powiedzieć, rzec, głosić, krzyczeć, pisać; mianowicie, na przykład; (jednym) słowem, krótko (mówiąc), ściśle (mówiąc), innemi słowy, inaczej mówiąc; przeciwnie, odwrotnie, na odwrót,*

(8) A do ważenia potrzeba trzech Osób: dwu co by Synwąę dzierzeli [...] (ibid.: B₂v).

A Pręt taki ma być: podłuż masz mierzyć łokci 32. a wszerz łokci 8 (ibid.: F₂v).

[...] a zwłaszcza kędy kto nie ma do Upustów Lasu i ziemie dobrej / tedy Zwodnica dobra. A to tym obyczajem: Na wierzchowinie Stawu nadalej w stajaniu od Zalania wody / uczyn jakie wsparcie Wody [...] (ibid.: M₄v).

A ty żłoby mają być tym sposobem robione: upatrzywszy sobie drzewo miąższe / Sosnowe albo Jodłowe [...] (ibid.: G).

[...] uskarża sie przed chłopy / że Zboże złe: a chłopi tam już z niego będą szydzić / będą go cieszyć: Nie staraj sie panie Starosta / będziec dalibóg dobrze / nadać sie jeszcze Zboże [...] (ibid.: L₄v).

A kiedy go spyta / a Staw jako sie to przerwał? uczyni obmówkę: Panie / przepadł tu tak wielki deszcz / że woda od Góry do góry wstała: nie mogliśmy go wzbronić / jam w ten czas był na polu / a Młynarz nie w czas wywarł Upustu: a chłopi za nim stojąc świadczą / tak jest Panie: i mało nas kilka nie potonęło (ibid.: M).

W ostatnim w serii ósmej przykładzie dwukropek dwa razy łączy się z przytoczeniem: po *uczyni obmówkę* zapowiada mowę niezależną, natomiast po zwrocie *nie w czas wywarł upustu* sygnalizuje przejście od *oratio recta* do narracji. Warto zauważyć, że w traktacie Strumieńskiego dwukropek rzadko (zaledwie trzy razy) wprowadza wypowiedzi przytoczone.

W analizowanym tekście dwukropek może stanowić jedyny, typograficzny wykładnik delimitacji i zarazem relacji między członami²¹:

(9) Dajże zabić na przodku w Baszcie przed słupem Palmi / nic więcej jeno dwa łokcia. Założysz drzewem ciosanym czyście spuść na mech; za ono drzewo natocz ziemie iłłowatej a każ czyście drągiem przetrząsając mchem ufasować (ibid.: Gv; popr. Hv).

Jeśliby był Potok wielki / i Woda by wielka wzbierała / tedy by jem ta Woda / onę smaczną wodę precz wynosiła; musiałbyś imo ony Stawki Pobok Zwodnicą gościnną wodę precz obrócić (ibid.: O₃v).

I potrzeba mu to często przemierzać / przed tym niżli wystawi; nie w ten czas kiedy już roboty dokończy (ibid.: Fv).

Bywają też w Stawiech albo w Sadzawkach Poniki / któremi Woda z Stawu ginie / tak / że jej nigdy nie przybierze; co wnidzie to zaś ziemią zginie (ibid.: O).

owszem; więcej, mniej, lepiej, gorzej; co więcej, co ważniejsze, rzecz ciekawa (itp.) (Jodłowski 1935: 25, 95–96, 102, 168).

21 Według Onufrego Kopczyńskiego (1780: 243) „dwukropek pisze się [...] w biegu myśli po skończonej jakiej części, która przez Spójnik z następującą częścią nie wiąże się”. Por. też Bohdanowicz-Dworzecki 1824: 119; Kurhanowicz 1852: 165; Czajkowski 1853: 248; Łagowski 1895: 77.

Kiedy masz czynić Upust na całym Gruncie / dobry jest rąbiony w Izbice; Wybrawszy łożę Izbicom barzo głębokie / jako nagłębiej możesz brać przed wodą; wybrawszy jako już rozumiesz szeroko ma być / także zarazem i Policzkom które mają być jakoby Wąsy od Upustu; załóźże on Fundament / Przeciesiami jako długich potrzeba (ibid.: L₂v).

W ostatnim przykładzie dziewiątej serii dwukropek pojawia się trzy razy, nie łącząc się z żadnym wyrażeniem funkcyjnym. Jego wystąpienie można zinterpretować dwojako. Po pierwsze, dwukropek wskazuje przejście od ogółu do konkretnego, od oceny pewnego rodzaju upustu do opisu sposobu jego wykonania i dalej wyznacza kolejne etapy działania. Po drugie, człon zakończony pierwszym dwukropkiem i złożony z dwóch części nie jest samodzielny, wymaga dopełnienia przez segmenty konstytuowane przez niefinitywną (a więc też wymagającą uzupełnienia) formę werbalną *wybrawszy*. Rzeczywiście, ostatni człon tej konstrukcji zawiera finitywną formę czasownika (*załóźże*). Sąsiedztwo leksykalno-składniowe dwukropka okazuje się ważne, ale w kontekście występowania już nie określonych wyrażen funkcyjnych, lecz wyrazów autosemantycznych, a właściwie konkretnych form gramatycznych. W tekście reprezentującym prozę nieretoryczną (Wierzbicka 1966: 61) dwukropek podkreśla paralelizm członów²² tworzących zestroje, połączonych wzajemnie tym samym stosunkiem współrzędności lub podrzędności (por. Kalicki 1965). Oto wybrane przykłady:

(10) To też miej na dobrej bacności kiedy będziesz miał Groblą zmawiać z robotniki / albo jakożkolwiek byś robić chciał / Karami albo Ludźmi; pamiętaj abyś zostawił przed Groblą Próg / albo Burtę / na łokci cztery albo i na sześć (Strumieński 1573: E₃v).

A tak potrzeba na takowe stawy osobne baczenie mieć kto chce aby trwałe były; potrzeba Groblą budować / i każdą rzecz u niego z dobrym rozmysłem [...] (ibid.: H₃v).

Obaczywszy / zasypże on Grundfest ziemią dobrą i iłłowatą; nabierajże zasie Staw / użrżysz żeć w onym miejscu Woda nie będzie ginęła (ibid.: O₂-O₂v).

Abowiem sie nieraz Karpie trą: Trą sie kilkakroć / poznasz to sam po Karpiętoch [...] (ibid.: O₄).

Przegląd znaków interpunkcyjnych wykorzystanych w traktacie O. Strumieńskiego zamyka pytajnik²³. Nie jest on znakiem „najmocniejszym”, jak kropka, nie stanowi zwieńczenia wypowiedzi, ale działa jak dwukropek, czyli znak konotacji dwustronnej: odsyła w przód i w tył po linii tekstu (Tutak 2013: 95). Wiąże pytanie

22 J. Biniewicz (2011: 118) traktuje paralelizmy składniowe jako figury językowe sterujące procesem przyswajania wiedzy.

23 Poświadczony 5 razy.

z odpowiedzią – w traktacie skonkretyzowaną, uobecnioną w tekście. Dopiero odpowiedź jako reakcja na pytanie pozwala zwieńczyć całą wypowiedź. Por.:

(11) A jeślibyś też rzekł / czemu teraz ty sztuki idą w wielkie pieniądze? Tedy tak wiedz / że tak być musi (Strumieński 1573: E).

A u Kmieci czemu dobre zboże? rzecze / nie u wszystkich też / u drugich też niezłe / którzy w czas zasiali (ibid.: L₄v).

2. W drugiej części tego artykułu pragnę naświetlić ważne moim zdaniem zagadnienie badawcze. Otóż w 1609 r. Bazyli Skalski wydał *Opisanie Porządku Stawowego, I Przestróg niektórych domowego Gospodarstwa, z pilnością uczynione, od Stanisława Strojnowskiego z Strojnowa*²⁴, *Ku czytaniu i wiadomości wszelakim stanom wielce potrzebne i pożyteczne*. Opracowanie Strojnowskiego zostało uznane za plagiat dzieła Strumieńskiego²⁵. Feliks Kucharzewski (1897) porównał oba traktaty i wskazał te fragmenty dzieła Strumieńskiego, które Strojnowski przejął bez podania nazwiska swojego poprzednika. Rzeczywiście, autor *Opisania porządku stawowego...* tylko raz przywołał nazwisko Strumieńskiego, krytycznie oceniając jego uwagi dotyczące najmowania robót stawiarskich²⁶. Interesującym zadaniem badawczym jest porównanie sposobu wykorzystania znaków przestankowych w traktatach, zwłaszcza w tych partiach, które występują w obu dziełach bez zmian. Brałam pod uwagę dwa wydania pracy S. Strojnowskiego, edycję z 1609 r. znaną z przedruku Zygmunta Gawareckiego i Albina Kohna²⁷ oraz wydanie Franciszka Cezarego z 1636 r. dostępne w wersji elektronicznej²⁸. Wstępne porównanie traktatów O. Strumieńskiego i S. Strojnowskiego pozwala na sformułowanie kilku wniosków. W dziele Strojnowskiego nie pojawia się znak paragrafu ani znak rączki. Zasób znaków interpunkcyjnych zostaje wzbogacony o średnik oraz nawiasy sygnalizujące człony

24 S. Strojnowski nie doczekał się hasła w PSB. Skąpe informacje o nim pojawiają się w hasle dotyczącym jego syna Stanisława, pułkownika lisowczyków (PSB XLIV: 403–408). Wiadomo, że był rotmistrzem, reprezentował średniozamożną szlachtę sandomierską. Por. też dedykację oraz przemowę do syna Mikołaja w *Opisaniu porządku stawowego...*

25 Por. Kucharzewski 1897: IV; Łopaciński 1902: 338; BP: 343; PSB XLIV: 430.

26 „Przed czterdzieścią lat Olbrycht Strumieński / pisał też o najmowaniu robót Stawiarskich / ale to pisanie jego więcej należy do Słężaków i Morawców nie do Polaków / bo sie był w tamtych krajach schował / i tam przy robotach bywał / gdzie panowie ziemianie w ciaśniejszych niż tu grunciech mieszkają [...]” (Strojnowski 1609: 332).

27 Zygmunt Gawarecki i Albin Kohn (1861: 300–301) tak uzasadniali decyzję przedruku traktatu Strojnowskiego: „My też nie zmieniliśmy w niczem tej drogiej pamiątki po ubiegłych czasach, pozostawiliśmy ją nietkniętą tak jak wyszła spod pióra tego autora, zmieniliśmy tylko druk gotycki na łaćniński [...]. Ale zresztą wszystko jest nietknięte, nawet znaki pisarskie i ryciny pozostawiamy tak, jak były zrobione przed blisko trzysta laty [podkr. – K.T.]. Chcemy bowiem [...] zachować, upowszechnić i ocalić od zguby to pomnikowe dzieło naszej ubiegłej przeszłości”.

28 <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=48910>.

wtrącone²⁹. Dwukropek wiąże się wprawdzie z określonymi, znanymi z traktatu Strumieńskiego wyrażeniami funkcyjnymi³⁰, ale znacznieszą rolę zdaje się odgrywać kontekst lewostronny, zwłaszcza *verba dicendi et sentiendi*. Por.:

(11) Tu tedy wiedzieć potrzeba; Że Pan Bóg grunty któremi woda bieżeć miała tak odcerklować i odmierzyć raczył / że są schodziste i pochyłe [...] (Strojnowski 1609: 316–317, 1636: Bv).

Bo Niemiec powiada: gnau gerechnet und wol bezalt behelt lange franschafft (freudschafft – Strojnowski 1636) / to jest [...] (Strojnowski 1609: 333, 1636: D₃).

Drugi kiedy mu sie przerwie taki staw / będzie mierzył przerwę głęboka-li / a nim ją zasypie / podniósłby był tym kosztem stawu i mówi: O bym ja był zaraz tak budował / nie miałbym dziś tej szkody jużbym był wziął za staw kilka set złotych (Strojnowski 1609: 346, 1636: F₂v).

A tak jako mówią: Po szkodzie Polak będzie mądr / dopiero one doły będzie wylewał albo je zasypował (Strojnowski 1609: 336, 1636: E).

Warto porównać ostatni fragment z odpowiednim passusem w dziele Strumieńskiego:

A jako ono mówią / Dopiero po szkodzie Polak mądr: dopiero ony doły będzie wylewał / abo je musi zasypować (Strumieński 1573: E₄).

U Strumieńskiego po czasowniku mówienia pojawia się kreska ukośna, natomiast dwukropek występuje po przytoczonym związku frazeologicznym, wydobywa paralelizm przylegających do siebie członów (*Dopiero...: dopiero...*), a także sygnalizuje przejście od stwierdzenia o charakterze ogólnym do opisu konkretnej sytuacji.

W kolejnym przykładzie zwrot metajęzykowy *jak(o) mówią* towarzyszy przymiotnikowi użytemu w znaczeniu przenośnym:

(12) A ma być Stosyglem prawie w miarę usztosowana / aby nie była nikędy na żadnym końcu i po krajoch kosonoga: jako mówią i o pół włosa na mięsz: i potrzeba tego aby ją Stolarz z dobrym baczeniem stosował (ibid.: B₂).

29 W *Opisaniu porządku stawowego...* pojawiają się następujące znaki przestankowe: ukośnik – 2206 razy (1893), kropka – 697 razy (615), dwukropek – 200 razy (157), średnik – 12 razy (4), nawiasy – 9 razy (6) oraz pytajnik – 4 razy (3).

30 Należą do nich: *a, a(l)bowiem, ale, bo, i, niech(że)*. Ponadto po dwukropku występują dwa spójniki współrzędne: *jednak* i *przetóż* oraz podrzędne *że/iż*. Pojedyncze poświadczenia tekstowe w prawostronnym sąsiedztwie dwukropka mają: *aby, albo, ano, co, także i, tedy, to jest, tylko*. W traktacie Strojnowskiego nie odnotowałam żadnego przykładu z dwukropkiem poprzedzającym relator *który*. Jedynie w dwóch konstrukcjach dwukropek wspiera funkcję nieciągłych wykładników nawiązania (*acz: jednak, dlatego: iż*).

Stosyglem od stolarza prawie w miarę ustosowana / aby nie była na żadnym końcu i po krajach jak to mówią (jako mówią – Strojnowski 1636) kosonoga / i o pół włosa na wzmiesz / w której by była doskonała prostynia (Strojnowski 1609: 323, 1636: C).

U Strumieńskiego zastrzegalnik³¹ występuje po przymiotniku i po dwukropku, podczas gdy u Strojnowskiego pojawia się w prepozycji i w granicach jednego członu.

I jeszcze jeden przykład, w którym czasownik mówienia został wprowadzony dopiero w traktacie Strojnowskiego:

(13) Abowiem już Grobla mięzsza i wyższa: daleko sie z ziemią odbierze od Groblej / rusztowanie mu wysokie przyjdzie budować / Groblą osadzając zmieszka: owa na małej robocie wywiezie troje taki i czwory / niżli na wielkiej jedny taki (Strumieński 1573: E).

[...] bo już grobla mięzsza i wyssza / daleko sie ziemia od groblej odebrała / rusztowanie przyjdzie wysoko budować / groblą trudniej osadzać / tak że osadzając zmieszka: krótko mówiąc: Na małej robocie wywiezie troje i czwory (czwory – Strojnowski 1636) taki / niżeli na wielkiej jednej (jedne – Strojnowski 1636) (Strojnowski 1609: 333, 1636: D₃-D₃v).

Podsumowując ten etap rozważań, wypada stwierdzić, że nawet jeśli S. Strojnowski przywłaszczył sobie fragmenty tekstu O. Strumieńskiego, to jednak zaproponował własny, oryginalny sposób zorganizowania i uporządkowania przestrzeni tekstowej za sprawą siatki znaków przestankowych. Oczywiście, nie mamy pewności, czy była to propozycja samego S. Strojnowskiego, czy może impresora B. Skalskiego, pracującego w jego oficynie korektora czy też nawet Jana Januszowskiego, skoro cztery lata przed ukazaniem się *Opisania porządku stawowego...* prasy Drukarni Łazarzowej opuściło nowe wydanie *Stawów... Strumieńskiego*³².

3. Traktat O. Strumieńskiego reprezentuje staropolskie piśmiennictwo użytkowe, jest pierwszym w polskiej literaturze gospodarczej opracowaniem dotyczącym gospodarki rybnej (Inglot, Nyrek 1960: 254). Zdaniem Stefana Ingłota i Aleksandra Nyrka celem pracy Strumieńskiego było podanie czytelnikowi odpowiedniego zasobu wiadomości i opisu czynności praktycznych, niezbędnych przy urządzaniu gospodarstwa stawowego, jego prowadzeniu i dozorowaniu (ibid.: 259). Proces przyswajania wiedzy, jej zapamiętywania, a następnie odtwarzania miały ułatwić typograficzne „drogowskazy” w tekście, tj. znaki pisarskie, w tym znaki przestankowe. Wśród nich ważną rolę odgrywał dwukropek, który nie tylko samodzielnie ustanawiał relacje między członami wywodu (polegające na objaśnianiu, przeciwstawia-

³¹ Korzystam z propozycji terminologicznej Mariana Nagnajewicza (1979: 25).

³² Edycja tego dzieła z przedmową Jana Januszowskiego skierowaną do Jana Firleja, choć odnotowana w BP (s. 342), nie została odnaleziona.

niu, uściślaniu czy uzupełnianiu), ale też współdziałał z komponentem werbalnym, wspierał bowiem funkcje leksykalnych wykładników nawiązania, podkreślał paralelizm semantyczno-składniowy.

Źródła

- STROJNOWSKI S., 1609, *Opisanie porządku stawowego*, Kraków [przedr. w: Z. Gawarecki, A. Kohn, *Polskie stawowe gospodarstwo*, Warszawa 1861, s. 303–365].
- STROJNOWSKI S., 1636, *Opisanie porządku stawowego*, Kraków, [on-line:] www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=48910.
- STRUMIEŃSKI O., 1573, *O sprawie, sypaniu, wymierzaniu i rybieniu stawów*, Kraków.

Literatura

- BERGERÓWNA J., 1933, *Z dziejów książki gospodarczej w Polsce XVI w. Studium o Anzelmie Gostomskim*, „Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie. Dział 2 Historyczno-Filozoficzny”, t. 14, z. 1, Lwów.
- BINIEWICZ J., 2011, *Rodzenie się polskiego dyskursu naukowego. Pragmatyka, struktura i język traktatu Olbrychta Strumieńskiego O sprawie, sypaniu, wymierzaniu i rybieniu stawów*, [w:] D. Ostaszewska, J. Przyklenk (red.), *Gatunki mowy i ich ewolucja*, t. 4: *Gatunek a komunikacja społeczna*, Katowice, s. 111–122.
- BOHDANOWICZ-DWORZECKI J., 1824, *Grammatyka języka polskiego*, wyd. 2, Wilno.
- BP: *Bibliografia polska Karola Estreichera*, cz. III, t. 29, wyd. S. Estreicher, Kraków 1933.
- CZAJKOWSKI J., 1853, *Grammatyka języka polskiego. Zawiera: 1. Naukę rozbioru. 2. Naukę słoworodu i pisowni. 3. Naukę składni*, wyd. 2, Warszawa.
- DDP: *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 1: *Małopolska*, cz. 1: *Wiek XV–XVI*, red. A. Kawecka-Gryczowa, Wrocław 1983; cz. 2: *Wiek XVII–XVIII*, vol. 1–2, red. J. Piwożnyński, Kraków 2000; t. 3, cz. 1: *Wielkopolska*, red. A. Kawecka-Gryczowa, Wrocław 1977; cz. 2: *Mazowsze z Podlasiem*, red. K. Korotajowa, Wrocław 2001; t. 4: *Pomorze*, red. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, Wrocław 1962; z. 5: *Wielkie Księstwo Litewskie*, red. A. Kawecka-Gryczowa, Wrocław 1959; z. 6: *Małopolska – Ziemia Ruskie*, red. A. Kawecka-Gryczowa, Wrocław 1960.
- FURMANIK S., 1956, *O interpunkcji w drukach staropolskich*, „Pamiętnik Literacki” XLVI, s. 426–468.
- GAWARECKI Z., KOHN A., 1861, *Polskie stawowe gospodarstwo*, Warszawa.
- GODYŃ J., 2009a, *Retoryka w pieśni pasyjnej Władysława z Gielniowa, Psalterzu floriańskim i Kazaniach tzw. świętokrzyskich (funkcje średniowiecznej interpunkcji)*, [w:] idem, *Studia historycznojęzykowe, edytorskie, kulturalnojęzykowe*, „Biblioteka LingVariów”, t. 4, Kraków, s. 217–231.
- GODYŃ J., 2009b, *Studia historycznojęzykowe, edytorskie, kulturalnojęzykowe*, „Biblioteka LingVariów”, t. 4, Kraków.

- GRUSZCZYŃSKI S., 1861, *Nauka o zdaniu zawierająca rozbiór zdania pojedynczego, złożonego i okresu, oraz prawideł szyku, ułożona na klasy średnie gimnazyów i szkół realnych, tudzież dla seminariów nauczycielskich i wyższych szkół żeńskich*, Poznań.
- INGLOT S., NYREK A., 1960, *Jana Dubraviusa i Olbrychta Strumieńskiego dzieła o gospodarce rybnej. Studium porównawcze*, [w:] E. i K. Maleczyńscy (red.), *Studia z dziejów polskich i czechosłowackich*, t. 1, Wrocław, s. 249–282.
- JODŁOWSKI S., 1935, *Zasady interpunkcji. Prawidła, przykłady, wyjaśnienia, uzasadnienia*, Lwów – Warszawa.
- JODŁOWSKI S., 1976, *Podstawy polskiej składni*, Warszawa.
- KALICKI T., 1965, *Z zagadnień składni retorycznej*, „Zeszyty Naukowe UJ”, „Prace Językoznawcze” nr 15, s. 211–254.
- KOPCZYŃSKI O., 1780, *Grammatyka dla szkół narodowych na klasę II*, [Warszawa].
- KRASIŃSKI A., 1837, *Grammatyka polska dla dzieci krótko zebrana*, Wilno – Warszawa.
- KRASNOWOLSKI A., 1897, *Systematyczna składnia języka polskiego*, Warszawa.
- KRASNOWOLSKI A., 1898, *Składnia języka polskiego (mniejsza)*, Warszawa.
- KRÓLIKOWSKI J., 1826, *Proste zasady stylu polskiego rozmaitemi postrzeżeniami względem języka, dla użytku jasno, zwięźle, poprawnie, gładko i szczerze po polsku pisać chcących, praktycznie w przykładach okazane a wzorami rozmaitego toku i sposobu pisania, nauką o listach, wykładem pewnej liczby synonimów i kilku rozprawkami o języku, tudzież wyjaśnieniem pisowni dopełnione*, Poznań – Bydgoszcz.
- KUCHARZEWSKI F., 1897, *Przedmowa*, [w:] Olbrychta Strumieńskiego *O sprawie, sypaniu, wymierzaniu i rybieniu stawów 1573*, wyd. idem, „Biblioteka Pisarzy Polskich”, nr 35, Kraków, s. III–V.
- KUDASIEWICZ A., 1863, *Kurs trzeci nauki języka polskiego zawierający ortografiję i składnię*, Warszawa.
- KURHANOWICZ T., 1852, *Składnia i pisownia języka polskiego [...], do użycia szkolnego zastosowana i przez najwyższą władzę edukacyjną dla zakładów naukowych okręgu naukowego warszawskiego przeznaczona*, Warszawa.
- ŁAGOWSKI F., 1895, *O znakach pisarskich*, Warszawa.
- ŁOPACIŃSKI H., 1902, *Przyczynek do historii plagiatów w piśmiennictwie polskim. – Kto był autorem „Bylicy Świętojańskiej”?*, „Pamiętnik Literacki” I, s. 265–275.
- MECHERZYŃSKI K., 1841, *Prawidła pisania*, Kraków.
- MIKA T., 2012, „Kazania świętokrzyskie” – od rękopisu do zrozumienia tekstu, Poznań.
- NAGNAJEWICZ M., 1979, *Wyrażenia usprawiedliwione przez Cyncerona za pomocą leksykalnych i składniowych wariantów parentezy ut ita dicam*, „Roczniki Humanistyczne” XXVII, z. 6, s. 25–54.
- PODRACKI J., 2007, *Konstrukcje złożone w gramatykach języka polskiego (rys historyczny)*, Warszawa.
- PODRACKI J., 2016, *Status interpunkcji w dawnych podręcznikach gramatyki języka polskiego*, „Poradnik Językowy” nr 4, s. 19–30.
- PSB: *Polski słownik biograficzny*, t. I–XLVII, Kraków 1935–2011.
- SOSNOWSKI R., TYLUS P., 2010, *Co mówią stare rękopisy*, Kraków.
- TUTAK K., 2013, *O dedykacjach w drukach polskich XVI i XVII w. (grafia i interpunkcja)*, „Biblioteka LingVariów”, t. 16, Kraków.
- TUTAK K., 2017a, *Funkcje dwukropka w polskich opracowaniach normatywnych dotyczących interpunkcji (1770–1935)*, „LingVaria” nr 2 (24), s. 135–149, [on-line:] <https://doi.org/10.12797/LV.12.2017.24.08>.

- TUTAK K., 2017b, *Tekstowe funkcje dwukropka – na przykładzie Dziejów w Koronie Polskiej Łukasza Górnickiego*, „LingVaria” nr 1 (23), s. 133–149, [on-line:] <https://doi.org/10.12797/LV.12.2017.23.09>.
- WIERZBICKA A., 1966, *System składniowo-stylistyczny prozy polskiego renesansu*, „Historia i Teoria Literatury. Studia, Teoria Literatury”, nr 5, Warszawa, s. 7–278.

On the Use of Colon in Old Utalitarian Literature
(Using the Example of Olbrycht Strumieński and Stanisław Strojnowski's Treatises on Ponds)
Summary

The aim of this paper is to present a description of the appearance of the colon with respect to its lexical and syntactic surroundings. Following the example of the authors of prescriptive works on punctuation, attention has been paid to both right- and left-hand context in which the colon is used. Also, examples in which the colon is the only indicator of the relation between segments of the text, have been made note of. The analysis is based on works by Olbrycht Strumieński (1573) and Stanisław Strojnowski (1609, 1636) which represent utalitarian literature, devoted to the problems of pond management.